

RICHARD VAN DÜLMEN

A németországi történeti antropológia kialakulása *

A *történeti antropológia* megszületésének idejét nehéz pontosan meghatározni. Németországban, illetve német nyelvterületen ahhoz a kulturális, valamint intellektuális folyamathoz köthető, mely a '70-es évek végétől a '80-as évek közepéig zajlott. Olyan körülmények határozták meg az irányzat németországi kialakulását, amelyek lényegesen különböznek a más nyugati országokban tapasztalható adottságoktól.

1. Társadalomtörténet és történeti antropológia

A *történeti antropológia* kétségkívül a társadalomtörténeten belüli általános vitáknak, ezen belül pedig különösen a *történeti társadalomtudomány* kialakulásának köszönheti létrejöttét; ezen túl azonban más külső, politikai és kulturális tényezők is meghatározók voltak. Az új elméleti, gondolkodásbeli modellek mindig bonyolult kulturális helyzetekben alakulnak ki, melyekben a szigorúan tudományos motívumok mindössze a modellek keletkezésének indítóokát jelentik. Azt a tudományos atmoszférát, amelyen belül a *történeti antropológia* első koncepciói kialakultak, a '70-es évek nagy optimizmusával – mely szerint minden fontos társadalmi probléma megoldható – szembeni, egyre növekvő szkepszis határozta meg. A környezeti katasztrófák, valamint az atomfegyverkezés komoly kétségeket támasztottak a modernitás feltartóztathatatlan folyamatával szemben, amely haladást ígért anélkül, hogy e haladás jellemzőit pontosan meg lehetne határozni. A '70-es évek végén, '80-as évek elején jelentkező civilizációs kritika további okot adott új történeti látás- és munkamódok kialakulásához. Ezen új látásmódot hamar magáévá tette az a generáció, melynek a korábbiakhoz képest lényegesen rosszabb álláslehetőségei voltak. Végül, de nem utolsósorban egy egész generáció, illetve kutatók egy csoportjának szubjektív élményei is fontos szerepet játszottak e folyamatban.¹ A kulturális fordulatot (*kulturwissenschaftliche Wende*) támogató történészcsoportok képzettségüket és profiljukat tekintve nem különböztek lényegesen a *történeti társadalomtudomány* képviselőitől, különösen azon társadalomtörténészekről, akik a Max Weber és Karl Marx gondolatain iskolázott, elméletek által vezérelt társadalomtörténetet hirdették, s azzal közvetlenül formálni kívánták a jelenkor társadalmának politikai kultúráját.

Két ponton azonban mégis eltért ez az „új” csoport a „klasszikus” társadalomtörténészekről: először is nem az újkor, azaz a 19. és 20. század társadalomtörténetének kutatása állt vizsgálataik középpontjában. A *történeti antropológia* formálódásában sokkal inkább a kora újkorral foglalkozók játszottak különleges szerepet, akik az iparosodás előtti társadalomhoz fordultak, miközben más történészekhez képest sokkal nyitottabbnak bizonyultak a nemzetközi hatásokra és az interdiszciplinaritásra. Ezen átmeneti időszakot, a kora újkort magyarázó új modelleket keresvén rövid időn belül megjelentek az elsősorban antropológiai ihletésű kutatás kezdeményei. Másrészt ugyanezen történészek szimpatizáltak a '80-as társadalmi-politikai mozgalmakkal, amelyek már nem a korlátok nélküli modernizációt

* A fordítás alapjául szolgáló részlet: R. van Dülmen: *Historische Anthropologie*. Köln – Weimar – Wien, 2001. 10–39.

¹ Vö. többek között H. Heer – V. Ullrich (Hg.): *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neuen Geschichtsbewegung*. Reinbek, 1985.

nyilvánították a politikai cselekvés céljának, hanem épp ellenkezőleg, újra felismerték a modernitás pusztító erejét. Ezáltal olyan érzékenységet fejlesztettek ki a hagyományok iránt, amely azzal az igénnyel párosulva, hogy a modernizáció folyamatában ne csak a modernitást magát lássák, éppen a kora újkor kutatásában vált előnyükre. Bármennyire is heterogének voltak (és még ma is azok) e történelemszociológusok, mind nyitottnak bizonyultak az etnológiai ihletésű és a hétköznapi történetre vonatkozó kérdésfeltevésekre, emellett egyben felülvizsgálták azon álláspontjukat is, amelyet a kultúrtörténettel és a modernizációval kapcsolatban elfoglaltak.²

A *történeti antropológia* a társadalomtörténet-írásból (*Sozialgeschichte*) alakult ki, de hamar elhatárolta magát a *történeti társadalomtudomány* (azaz a *Gesellschaftsgeschichte*) új koncepciójától, illetve annak mindent az elméletből levezető felfogásától. Művelői kezdetben az új történettudománytól kezdeményező, emancipációra törekvő, elméletileg megalapozott válaszokat remélték a (különösen a német) modernitás problémáira, és ezért üdvözölték a „bielefeldi iskola” megalakulását, amely rövid időn belül (1972-től kezdődően) a *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft* című sorozattal lépett az olvasóközönség elé. Ennél is fontosabbá vált az 1975-ben alapított *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* című folyóirat, mivel ez olyan platformot teremtett az újabb viták számára, amely a nemzetközi figyelmet is magára vonta. Ahogy az Németországban sajnos majdnem mindig történik, úgy ebben az esetben is fontosabb szerepet játszottak az elméleti programnyilatkozatok, mint a paradigmátikus esettanulmányok. Hans Ulrich Wehler és Jürgen Kocka voltak az irányzat vezető személyiségei; Marx kritikus újraolvasása és egy „új” Max Weber – kiknek recepcióiról korábban alig beszélhetünk – pedig új érvelési összefüggéseket teremtettek: a társadalom és a gazdaság, az osztályok és a konjunktúra váltak a modern kori történelem leírásának és elemzésének központi kategóriáivá, amelyekre mindenkinek hivatkoznia kellett, aki el akart távolodni attól a hagyományos politika- és szellemtörténeti történettudománytól, amely a 70-es években még uralkodó volt Németországban.³

De ahogy az „új” program kibontakozott, egyszerre megmutatkoztak a korlátai is a megújított „egyetemes” történelem-kép megalkotásának. Egrészt ez a modern *Gesellschaftsgeschichte* a történelmet mindössze a jelenkor közvetlen előzményeire, azaz a 19. és a 20. század történetére redukálta; a különböző eshetőségek történelme többé nem létezett. Másrészt az új iskola a társadalmi-gazdasági struktúrák azon modernizációs folyamatára koncentrált, melynek végpontjában a Harmadik Birodalom katasztrófája állt. A „különút (*Sonderweg*)-vita” inkább megerősítette a nemzetállami kategóriákat, mintsem hogy megkérdőjelezte volna őket. Bár az új társadalomtörténet tudatosan a társadalom, gazdaság és kultúra weberi értelemben vett kölcsönös függőségi rendszeréből indult ki, a társadalom történetének (nehezen megfogható) kulturális dimenzióját alig vagy mindössze intézményes oldaláról vizsgálta. Így a konkrét hétköznapi gyakorlat az új látószögön kívül rekedt – ugyanúgy, mint a régi, hagyományos történettudományban. A történettudomány fő feladata a politikai események elemzése maradt, most azonban következetesen a társadalmi-gazdasági kontextuson keresztül. Az átfogó magyarázat előre kitűzött célját azonban ezen az úton nem lehetett elérni.

² Vö. többek között A. Lüdtke (Hg.): *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt–New York, 1989.

³ Különösen H. U. Wehler: *Geschichte als Historische Sozialwissenschaft*. Frankfurt, 1973.; uő: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I*. München, 1987.; J. Kocka: *Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme*. Göttingen, 1977., 1986².; uő: *Geschichte und Aufklärung. Aufsätze*. Göttingen, 1989.; M. Hettling – P. Nolte (Hg.): *Wege der Gesellschaftsgeschichte*. München, 1998.

Míg a fenti okokból kifolyólag a *történeti társadalomtudomány* oldaláról aligha érkezhettek invenciózus kezdeményezések egy újfajta kultúrtörténet kialakítására⁴, addig a kultúrtörténeti és antropológiai érdeklődés német területen először három olyan társadalomtörténeti kutatási területen jelentkezett, ahol a nyugat-európai vitákba bekapcsolódva intenzív viták alakultak ki. E három kutatási téma a tiltakozások története (*Protestgeschichte*), a protoindusztrializáció-vita, valamint a munkásság története, mely témákban a '70-es és '80-as években jelentős munkák születtek.

A tiltakozások története, amely Németországban többnyire a német parasztháború vizsgálatából indult ki, az egyes elnyomott csoportok politikai tiltakozásának történetéből a paraszti (és kézműves) kultúrák történetévé nőtte ki magát, amely kultúrák önálló alakító erővel rendelkeztek. Ezen kultúrák a történeti kutatás meghatározó tárgyává váltak, így többé nem a társadalompolitikai programok álltak az elemzés középpontjában, hanem a tiltakozók hétköznapi gyakorlata, gondolkodása és rítusai (Peter Blickle, Winfried Schulze stb.).⁵ Sok történész és néprajzos vizsgálni kezdte a paraszti-plebejus lázadásokat, s e kutatások kérdésfeltevéseit nem ritkán az angol és francia munkák (Emmanuel Le Roy Ladurie, Edward P. Thompson) inspirálták. Nem sokban változott ez a folyamat annál a kutatói csoportnál sem, amely a protoindusztriális kor vidéki kézművességével foglalkozott. Szigorúan vett struktúratörténeti, családrekonstrukción alapuló kvantitatív vizsgálataik végül egy nem kvantitatív jellegű munkába torkolltak, mely a szegényparaszti rétegek életmódját mutatta be az iparosodás előtti és az iparosodott társadalom közötti átmenet idején (Hans Medick, Jürgen Schlumbohm).⁶ Végül különleges súllyal bírt a munkásság története, amely a politikai munkásmozgalom történetéből a munkáskultúra történetévé fejlődött, és a társadalmi mozgalmakat már nem pusztán vezetőik politikai és társadalmi programja alapján ítélte meg. Ettől fogva az életforma, a politikai viselkedés, a munkatapasztalatok és a szocializáció álltak a vizsgálatok előterében (Klaus Tenfelde, Franz-Josef Brüggemeier stb.).⁷

Mindhárom területen az elnyomott, illetve nem kiváltságos társadalmi csoportok szocioökonómiai viselkedésének és politikai tudatának feldolgozásával kezdődött a kutatás. Középpontjában ekkor még a strukturális adottságok álltak. Ám minél inkább a konkrét esetekre, példákra és egyedi eseményekre koncentrált a legtöbb kutató, valamint az általános elméleteket konkrét eseteken ellenőrizték, annál gyakrabban került a kulturális dimenzió az érdeklődés homlokterébe. Az egyre inkább mikrotörténetivé váló nézőpont segített az emberek azon cselekvési terének körvonalazásában, amelyet nem az adott struktúrák határoztak meg; így az egyszerű parasztok és munkások is saját arcot kaptak.⁸

A társadalomtörténeti kutatásnak a '70-es évek végétől, '80-as évek elejétől történő fellendülésével és saját tanszékek alapításával a történeti kutatás látóköre jelentősen kiszélesedett. Egymás után dolgoztak fel olyan, korábban elhanyagolt témákat, mint a család,

⁴ H. U. Wehler: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. München, 1998.

⁵ Vö. többek között P. Blickle (Hg.): *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*. München, 1980.; uő: *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300–1800*. München, 1988.; W. Schulze: *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*. Stuttgart – Bad Cannstatt, 1980.; uő: *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*. Frankfurt, 1982.

⁶ P. Kriedte – H. Medick – J. Schlumbohm: *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen, 1977.

⁷ K. Tenfelde: *Sozialgeschichte der Bergarbeiterschaft an der Ruhr im 19. Jahrhundert*. Bonn, 1977.; uő: *Proletarische Provinz. Radikalisierung und Widerstand in Penzberg/Oberbayern 1900–1945*. München, 1981.; F. Brüggemeier: *Leben vor Ort. Ruhrbergleute und Ruhrbergbau*. München, 1983.

⁸ Vö. többek között W. Ruppert (Hg.): *Die Arbeiter. Lebensformen, Alltag und Kultur*. München, 1986.

a nő helye a történelemben, a gyermekkor, az ünnepek kultúrája stb. Fokozatosan felderítették mindazt, ami korábban – azzal az indoklással, hogy az a magánélet szférájába tartozik – ki volt zárva a kutatások köréből. Így ezen új kutatási területek a meghatározó politikai társadalomtörténet számára új kihívást jelentettek. Végül lezajlott az olyan kisebb vizsgálati egységekre való fókuszálás folyamata is, amelyek a globális áttekintés számára nem voltak relevánsak. Többé már nem az volt a lényeg, hogy egy átfogó fejlődélméletet egy adott példára alkalmazzanak, hanem sokkal inkább az, hogy a konkrét hétköznapi élet összefüggéseit rekonstruálják. Amikor e kutatások során az emberek hétköznapi viselkedése, gondolkodása és cselekvése került az előtérbe, ezt legtöbbször olyan kérdések követték, mint hogy milyen jelentősége van a nagy eseményeknek, a strukturális folyamatoknak az egyes ember vagy csoportok és osztályok számára, s hogy milyen lehetőségei vannak az egyénnel élete alakítására. Olyan életvilágok nyíltak meg, amelyeket már nem lehetett a bevett modernizációs elméletekkel leírni. A keletkező modern ipari társadalom elemzésére használt nagy szociológiai elméletek pedig azzal párhuzamosan veszítettek népszerűségükből és logikus következtetésre való alkalmasságukból, ahogy a kutatók az iparosodás előtti világok magyarázatát keresték, és azt a hagyományosan idegen kultúrákkal foglalkozó etnológiában remélték megtalálni. Közvetítőként nem a német néprajz és etnológia képviselői szolgáltak – akik a '70-es években egyértelműen nem a nemzetközi kutatások állását reprezentálták –, hanem az angol és francia társadalomtörténészek, akiknek munkái már az antropológiával való kapcsolatok termékenységét bizonyították.

2. Etnológia, néprajz, mentalitástörténet

Minél inkább a társadalomtudományos magyarázatok korlátaiba ütköztek a különböző társadalomtörténészek saját kutatási területükön – felmondva ezzel a konszenzust a modernizációs elmélettel –, annál könnyebben nyílt meg számukra három önálló hagyománnyal rendelkező kutatói irányzat, melyek egymást inkább csak a könyvpiacról ismerték, semmint a közvetlen, egyetemen belüli vagy éppen külföldi kapcsolatokon keresztül. A frankfurti Suhrkamp és Syndikat, valamint a berlini Wagenbach és a müncheni Hanser kiadók úttörő munkát végeztek e területen. A német kiadók azonban nem annyira az idegen világról írt európai munkák nagy számban való megjelentetésére koncentráltak, mint inkább a *szociálanropológia*, az empirikus kultúratudomány és a *mentalitástörténet* elméleti koncepcióira, melyektől a kutatók hosszú ideig távol tartották magukat, még a struktúra- és társadalomtörténet *történeti társadalomtudománnyá* szélesedésekor is. Az új kutatási területek akadémikus-elméleti megközelítése így továbbra is jellemző volt a társadalomtörténészekre és antropológusokra Németországban.⁹

A hosszú gyarmati tradícióval rendelkező országokban, mint például Angliában vagy Franciaországban, jóval korábban megvalósult a történészek és antropológusok együttműködése, s ugyanez érvényes az Egyesült Államok-beli kutatásokra is. Azóta viszont már Németország és Olaszország sem maradt el az antropológiai irodalom recepciójában.¹⁰

⁹ Különösen H. Medick: *Missionare im Ruderboot? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte*. *Geschichte und Gesellschaft* 10 (1984) 295–319.; uő: *Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikro-Historie im Blickfeld der Kulturanthropologie*. In: J. Matthes (Hg.): *Zwischen den Kulturen? Die Sozialwissenschaften vor dem Problem des Kulturvergleichs*. Göttingen, 1992. 167–178.; uő: *Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Historie*. *Historische Anthropologie* 9 (2001) 78–92.

¹⁰ Vö. többek között R. Berdahl: *Klassen und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtsschreibung*. Frankfurt, 1982.; H. Süssmuth (Hg.): *Historische Anthropologie. Der Mensch*

A '70-es és '80-as évek során lefordították az összes „klasszikust”. Bár a legtöbb német történésznek megfelelő a nyelvtudása, mégis csak akkor kezdtek egy szöveget intenzívebben vitatni, amikor fordításban is megjelent. A német piacnak mégis jóval nyitottabbnak kellett lennie a nemzetközi munkákra, mint például a franciának vagy az angolnak. A számos antropológus közül csak egy szűkebb kör csinált német nyelvterületen „karriert”. Claude Levi-Strauss és Bronislaw Malinowski igazán ösztönző művei alig hagytak nyomot a német történészek munkáiban. Annál erősebb volt viszont Marshall Sahlins (*Kultur und praktische Vernunft* [Kultúra és gyakorlati értelem], 1976; *Der Tod des Kapitän Cook. Geschichte als Metapher und Mythos als Wirklichkeit* [Cook kapitány halála. Történelem mint metafora és mítosz mint valóság], 1986), Peter Worsley (*Die Posaune wird erschallen. 'Cargo' Kulte in Melanesien* [Megszólal a harsona. Cargo-kultuszok Melanéziában], 1973), Marcell Mauss (*Soziologie und Anthropologie* [Szociológia és antropológia], 1974), Edward E. Evans-Pritchard (*Hexerei, Orakel und Magie bei den Zande* [Boszorkányság, jóslás és mágia az azandéknál], 1978), Mary Douglas (*Ritual, Tabu und Körpersymbolik* [Rítus, tabu és testszimbolika], 1974; *Reinheit und Gefährdung* [Tisztaság és veszélyeztetés], 1985) vagy éppen Victor Turner (*Das Ritual* [A rituális folyamat], 1989) hatása. A történeti antropológia és az új kultúrtörténet programjának kialakulásával kapcsolatban pedig különösen Clifford Geertz (*Dichte Beschreibung* [Sűrű leírás], 1973, 1983) és Pierre Bourdieu (*Entwurf einer Theorie der Praxis* [A praxis elméletének vázlata], 1972, 1976) sokat vitatott koncepciói bizonyultak termékenyek.

Ezen művek recepciója által különösen a fiatalabb történészgeneráció figyelme az Európán kívüli s egyben a saját történelmen belüli idegen kultúrákra terelődött. Ezáltal fokozatosan a történelem etnocentrizmusa került a vita középpontjába, amely tényt a *történeti társadalomtudomány* művelői tudatosan kizártak gondolkodásukból. A rituális cselekvésnek mint empirikus-történeti kutatási tárgynak a figyelembevétele újabb bepillantást engedett a „saját” és az „idegen” kultúrák történetébe. Végül, de nem utolsósorban tudatosultak a politikai-állami fejlődés társadalomtörténeti elemzésének korlátai is, hiszen a „hagyományos” társadalmak nem ismernek különvált államiságot. Az antropológiával való kapcsolat nyomokat hagyott a történettudomány elméleti vitáiban és elméletalkotásában is, s az elméleteket ettől fogva mindig a kutatás tárgyához kellett igazítani. A „kis” cselekvési egységek és „kis” életerek felfedezésével a globális struktúraelemzések relevanciája is beszűkült.

Ugyanilyen meghatározó jelentőségű volt az empirikus kultúratudomány és a néprajz felfedezése, melyek a népi hagyományokat és életmódokat tanulmányozták.¹¹ A „kisemberek” életvilága irányában mutatkozó növekvő érdeklődés, valamint a társadalmi mozgalmak intenzív kutatása – itt több érintkezési pont mutatható ki az új társadalomtörténeti kutatásokkal – megrendítették azt a meggyőződést, miszerint a társadalmi elitnek adják a történelem mozgatóerejét. Termékeny talajra talált Raymond Williams németül *Innovationen* (Innovációk, 1965-től, 1977) címmel megjelent tanulmánykötete és E. P. Thompson munkái, melyek *Plebeische Kultur und moralische Ökonomie* (Plebejus kultúra és morális ökönomia, 1971-től, 1980) címen jelentek meg németül. Ugyanakkor nagyhatású volt Ru-

in der Geschichte. Göttingen, 1984.; R. Habermas–N. Hinkmar (Hg.): *Das Schwein des Hauptlings. Beiträge zur historischen Anthropologie*. Berlin, 1992.

¹¹ Vö. H. Bausinger: *Volkskunde. Von der Altertumskunde zur Kulturanalyse*. Tübingen, 1976.; H. Gerdt: *Kultur als Forschungsfeld. Über volkskundliches Denken und Arbeiten*. München, 1981. Ehhez továbbá N. Schindler: *Spuren in der Geschichte der ‚anderen‘ Zivilisation. Probleme und Perspektiven einer historischen Volkskulturforschung*. In: van R. Dülmen – N. Schindler (Hg.): *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags (16–20. Jahrhundert)*. Frankfurt, 1984. 13–77.

dolf Braun *Industrialisierung und Volksleben* (Iparosodás és népi életmód, 1960), Hermann Bausinger *Volkskultur in der technischen Welt* (Népi kultúra a technika korszakában, 1961), valamint Wolfgang Kaschuba *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft* (Népi kultúra a feudális és a polgári társadalom között, 1988) című munkája is.

A népi hagyományok és mozgalmak élénkülő kutatásából származó ismeretöbblét egyrészt azon a felismerésen alapult, hogy a „hétköznapi” embert saját életének alakítása közben komolyan kell venni, a történelmi folyamaton belüli cselekvését és gondolkodását pedig meg kell becsülni. Ugyanilyen fontossá vált az iparosodás előtti hagyományos életvilág kutatása, amelyet többé már nem a felvilágosult modern kor sötét előtörténetének tekintettek. A hagyományos cselekvési módot így nem ritkán azon modernizációs folyamat dinamikájával való szembeszegülésként értelmezték, amelynek haszonélvezői közül sokszor éppen a kisember maradt ki. Az egyszerű népnek a hatalom és az egyház ellenében képviselt, sok alkalommal kimutatható önfejűsége így már nem mozdulatlan, konzervatív és reakciós jelenségnek tűnt, hanem az ambivalens modernizáció keretein belül jelentkező, önálló kulturális megnyilvánulásnak.¹²

Harmadikként pedig meghatározó jelentőségű volt a *mentalitástörténet*, egy olyan történeti irányzat recepciója, amely könyvekkel inkább csak Franciaországban jelentkezett, összességében azonban mégis szokatlanul nagy elismerésre talált az egyetemes közép- és kora újkor-kutatásban. A *mentalitástörténet* befolyása a modern korrallal foglalkozó történetírásra azonban csekély maradt. Hatása szorosan összefügg az Annales-iskolával (1929), melynek „alapító atyái” Marc Bloch és Lucien Febvre voltak. Azóta az Annales-iskola olyan mértékben széttagolódott, hogy nehéz lenne a harmadik generáción belül egyáltalán egységes iskoláról beszélni, függetlenül attól, hogy itt mindig is különböző kutatói koncepciók és érdeklődési területek képviselték magukat.¹³ A *szeriális* történelem és az *histoire totale* természetesen Németországban is hatást gyakorolt, ám nem annyira Fernand Braudel civilizációtörténete adta meg a döntő lökést a kultúrtörténeti fordulathoz, mint inkább Phillip Ariés *Geschichte der Kindheit* (A gyermekkor története, 1960, 1975), valamint *Geschichte des Todes* (A halál története, 1978, 1980) című munkái, Georges Duby *Die drei Ordnungen. Das Weltbild des Feudalismus* (A három rend. A feudalizmus világleképe, 1978, 1981), Jacques Le Goff *Die Geburt des Fegefeuers* (A purgatórium születése, 1981, 1984), Michel Vovelle *Analyse des Dechristianisierungsprozesses* (A dekrisztianizáció folyamatának elemzése, 1973), Emmanuel Le Roy Ladurie *Bauern von Languedoc* (Languedoc-i parasztok, 1969, 1983) és *Karneval in Romans* (Romans-i karnevál, 1979, 1982), Jean Delumeau *Geschichte kollektiver Ängste in Europa* (A kollektív félelmek története Európában, 1978, 1985), valamint Alain Corbin *Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs* (Dögvész és virággillat. A szagok története, 1982, 1984) című könyvei. A legjelentősebb vállalkozást azonban a Philippe Ariés és Georges Duby szerkesztésében megjelent 5 kötetes *Geschichte des privaten Lebens* (A magánélet története, 1989–1993) jelenti.

A *mentalitástörténet* elsősorban a kollektív gondolkodásmódok kérdését hozta a történeti diskurzusba, jóllehet ez a megközelítés az egyéni életutat figyelmen kívül hagyta. A *mentalitástörténet* továbbra is különös figyelmet fordított a hosszú átalakulási folyamatokra, függetlenül minden nagy történelmi eseménytől. A *longue durée* („hosszú időtar-

¹² Alapvető munka ehhez W. Kaschuba: *Einführung in die Europäische Ethnologie*. München, 1999.

¹³ A *mentalitástörténet* koncepciójához lásd többek között R. Reichardt: *Histoire des Mentalités*. In: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur 3 (1978) 130–166; V. Sellin: *Mentalität und Mentalitätsgeschichte*. Historische Zeitschrift 241 (1985) 55–98; H. Schulze: *Mentalitätsgeschichte – Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft*. Geschichte in Wissenschaft und Unterricht [GWU] 6 (1985) 247–270.

tam”) elmélete lehetőséget adott a századokon átívelő kulturális fejlődés újfajta korszakolásiára, de egyben azzal is fenyegetett, hogy a cselekvő ember eltűnik a „hosszú időtartam börtönében”. A hétköznapiok történetét bemutató források szeriális elemzésének fontos eredménye például az volt, hogy a francia forradalom nem jelentett olyan meghatározó cezúrát, ahogy az sokáig magától értetődő volt. A társadalom szekularizációja nem egy korszakalkotó forradalmi esemény produktuma volt, hanem a gondolkodásmód hosszú ideig tartó változásainak eredménye. Ez a kutatási irány nem utolsósorban a generatív viselkedés leírására is koncentrált – különösen a modernitás előtti társadalom esetében –, s ebből nőtt ki az önálló családkutatás is.¹⁴

Az etnológiával és a szociálintropológiával való kölcsönhatás, az empirikus kultúra-tudománnyal való együttműködés, valamint a mentalitástörténet recepciója a '70-es évek végétől nemcsak a hagyományos történettudomány, de a német nyelvterületen művelt társadalomtörténet számára is kihívást jelentettek. Ez eltérő válaszokhoz vezetett, amelyek közül az egyik út a kultúrtörténet történeti antropológiai formában történő megfogalmazásának új koncepciójához vezetett. Ezen fogalmak használatától azonban sokáig ódzkodtak. Az új kutatási érdeklődés elsősorban az *Alltagsgeschichte*-ben, azaz a *hétköznapiok történetében*, a *nemek*, valamint a *népi kultúra történetében* nyilvánult meg. A *történeti antropológia* látásmódja a legkülönbözőbb területeken került előtérbe, ami olyan folyamatot jelez, amelyet a Norbert Elias *Der Prozeß der Zivilisation* (A civilizáció folyamata, 1969) és Michel Foucault *Überwachen und Strafen* (Felügyelet és büntetés, 1976) című munkái ösztönöztek.

3. Családkutatás, *Alltagsgeschichte*, a népi kultúra története

A szociálintropológiai, néprajzi és mentalitástörténeti érdeklődés német nyelvterületen a '70-es évek vége óta különböző speciális kutatási irányokban csapódott le. Ezen kutatásokban nagyrészt a „fiatalabb” generáció vett részt. Bár mindez csak részben vezetett el a *történeti antropológia* koncepciójához, e körülmények mégis fontos szerepet játszottak az új kultúrtörténet kialakításában, amely minden korábbi kultúrtörténethez képest újat hozott. Különösen az alsó társadalmi rétegek intenzívebb kutatása körvonalazott egy újfajta kultúrafogalmat, amelynek kevés köze volt mind a kultúra „polgári” fogalmához, mind pedig a gazdaságtól független kulturális perspektíva eszméjéhez.

Itt elsősorban a *történeti demográfiát* és a hozzá szorosan kapcsolódó *történeti családkutatást* említhetjük, bár mindkét kutatási terület kevésbé vált jelentőssé német nyelvterületen, mint például Franciaországban.¹⁵ Ám Arthur E. Imhof és Michael Mitterauer erőfeszítéseinek köszönhetően e téren hamar sikerült ledolgozni a lemaradást. „Tanítványaival” együtt mindkét kutató figyelemreméltó, önálló utat járt be. Imhof egy Gießenről írt klasszikus demográfiai munkával indult, amely hamarosan a németországi demográfia alapmunkájává vált, majd később a betegség, a halandóság és a halál problémáit kutatta. A *Gewonnene Jahre* (Megnyert évek, 1981) című könyvében az átlagos élettartam 17. századtól folyamatosan tartó növekedését, illetve annak az emberek hétköznapi életére gyakorolt hatását vizsgálta; *Verlorene Welten* (Elveszített világok, 1984) című könyvében pedig

¹⁴ A mai napig is tanulságos Robert Darnton és Roger Chartier vitája. R. Darnton: *Das große Katzenmassaker. Streifzüge durch die französische Kultur der Revolution*. München, 1989.; R. Chartier: *Die unvollendete Vergangenheit. Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Berlin, 1989.; vesd össze többek között P. Bourdieu: *Dialog über die Kunstgeschichte*. Freibeuter 26 (1985), 22–37; D. La Capra: *Geschichte und Kritik*. Frankfurt, 1985.

¹⁵ Vö. többek között I. L. Flandrin: *Familien. Soziologie, Ökonomie, Sexualität*. Frankfurt, 1978.; A. Burguière (Hg.): *Geschichte der Familie*, 4 kötetben (Frankfurt, 1996–1997; franciául 1986); M. Segalen: *Die Familie. Geschichte. Soziologie. Anthropologie*. Frankfurt, 1990.

azt követi végig, hogyan boldogult egészen századunk küszöbéig a kisember a betegséggel, halállal, éhínséggel, vagyona elvesztésével, háborúkkal s egyéb életveszélyes helyzetekkel.¹⁶ Kutatásainak jelentőségét különösen az interdiszciplináris, összehasonlító módszer és az elvégzett empirikus kutatómunka adja. Koncepciója szerint azonban nehéz besorolni munkáit, mivel a szerző az *Alltagsgeschichte*-ről, a *hétköznapi történetéről* beszél, az ember maga azonban csak általánosságában jelenik meg műveiben, magát a konkrét életgyakorlatot nem elemzi.

Az új történettudomány körüli intellektuális vitákra Imhofnál nagyobb hatást gyakorolnak Mitterauer munkái. Itt elsősorban a *Geschichte unehelicher Geburten in Europa* (A házasságon kívüli születések története Európában, 1983) és a *Geschichte der Jugend* (A fiatalok története, 1986) című írásait kell megemlítenünk. Különleges pozíciót tölt be Mitterauer Josef Ehmersszel közösen írt átfogó, *Formen ländlicher Familienwirtschaft* (A vidéki családi gazdaság formái, 1986) című tanulmánya, amely először tárgyalja az emberek egy korlátozott léttéren belül való együttélésének kérdését. Azt a régi kérdést, hogy milyen viszonyban áll a kultúra és az ökológia egymással, a szükséges munkaerő és a korlátozott erőforrások egyensúlyának – ahogyan azt a családokban meg kellett teremteni – problémáján keresztül konkretizálja. Míg e munka még a családi élet „objektív” strukturális összefüggéseire koncentrált, addig Mitterauer később – különösen a *Historisch-anthropologische Familienforschungban* (Történeti-antropológiai család kutatás, 1990), valamint a *Familie und Arbeitsteilung* (Család és munkamegosztás, 1992) című munkájában – egyszerre fordult nem kvantitatív kérdésekhez, s kísérte meg a szubjektív tapasztalatok és érzelmek vizsgálatát is. A történeti egyénre vonatkozó, annak egyéni tapasztalatait, cselekvés- és gondolkodásmódjait kutató újfajta kérdésfeltevés által Mitterauer a *történeti antropológia* paradigmáját veszi át, és ezen irányzat egyik legjelentősebb képviselőjévé válik.

A *történeti antropológia* Németországban talán a vele egy időben formálódó *hétköznapi történetétől* – mely komoly és produktív vitát váltott ki a német történettudományon belül – kapta leginkább az ösztönzést. Az „*Alltagsgeschichte*” olyan új programot hirdetett, amely éles ellentétben állt a *történeti társadalomtudomány* paradigmájával, mely lényegében az interszubjektív, számszerűen mérhető társadalmi-gazdasági körülmények és a gazdasági, társadalmi és demográfiai folyamatok kutatására és rekonstrukciójára koncentrált. A *hétköznapi története* a bevallottan homályos „hétköznapi”-fogalom ellenére is elfogadtatta magát új irányzatként, bármennyire különböző szándékok és érdeklődési irányok húzódtak is meg kialakulása hátterében.¹⁷ Az *Alltagsgeschichte* magvát általában egyrészt az egyszerű emberek hétköznapi életére való összpontosítás, másrészt pedig az élet-tapasztalatok szubjektivitása irányában mutatott érdeklődés alkotja; az egyént figyelmen kívül hagyó társadalmelemzés helyett az individuumra összpontosító életvilág-kutatás a cél. Ezzel az új *hétköznapi története* az anyagi kultúra, a táplálkozás és a fogyasztás, a ruházódás és a lakás, a munkakörülmények eddigi kutatásán is túllép. Végeredményben az a cél, hogy a kutatók érdeklődési köre megváltozzon: a struktúrák és a „nagy” történelem helyett most az ember tapasztalatai és társadalmi gyakorlata áll a középpontban, egy más módszerekkel dolgozó, de elméletileg megalapozott történetiszemlélet keretein belül. Az

¹⁶ Vö. például A. E. Imhof: *Die Lebenszeit. Vom aufgeschobenen Tod und von der Kunst des Lebens*. Frankfurt, 1988.

¹⁷ Általában a vitához lásd A. Lüdtke: *Rekonstruktion von Alltagswirklichkeit. Entpolitisierung der Sozialgeschichte*. In: R. Berdahl (Hg.): *Klassen und Kultur*, 321–353; D. Peukert: *Neuere Alltags-geschichte und Historische Anthropologie*. In: Süßmuth (Hg.): *Historische Anthropologie* 52–72; F. Brüggemeier – J. Kocka (Hg.): *'Geschichte von unten – Geschichte von innen.'* *Kontroversen im die Alltagsgeschichte*. Hagen, 1985.; P. Borscheid: *Alltagsgeschichte. Modetorheit oder neues Tor zur Vergangenheit*. In: W. Schieder – V. Sellin (Hg.): *Sozialgeschichte in Deutschland III*. Göttingen, 1987. 78–109; A. Lüdtke, (Hg.): *Alltagsgeschichte*.

Alltagsgeschichte történészei így „alulról” és „belülről” akarják leírni és elemezni a történelmet.

Az utóbbi tizenöt év bőséges *Alltagsgeschichte*-termése közül négy munkát említek paradigmátikus példaként; mindegyikük a *történeti antropológia* látásmódjának terjedésére utal.

Elsőként említhető az a három tanulmánykötet, amelyek az iparosodás kori hétköznapok társadalomtörténetével (1978), a polgári társadalom hétköznapjainak történetével (1979) és a németországi hétköznapi kultúra átalakulásával (1980) foglalkoznak. A kötetek Német Szövetségi Köztársaság elnöke által a hétköznapi élet társadalomtörténetének témájában kiírt diákverseny alkalmából jelentek meg. Ezen kutatási projekteket kevésbé programszerűségük, mint inkább a korábban alig feldolgozott témák sokfélesége tette a *hétköznapok története* irányzatának fontos bevezetésévé.

A második kutatási programot Hans J. Teuteberg és Peter Borscheid münsteri gazdaság- és társadalomtörténészek fémjelzik, akik 1983 óta *Studien zur Geschichte des Alltags* (Tanulmányok a hétköznapok történetéből) címmel saját sorozatot adnak ki. Borscheid, aki ebben a sorozatban publikálta a *Geschichte des Alters* (Az életkor története, 1987) című nagy munkáját, 1983-ban a *hétköznapok történetének* egy, az Alfred Schütz-féle filozófiai fenomenológián alapuló és annak életvilág-elmélete befolyása alatt álló felfogása mellett tette le a voksot. A *hétköznapok története* az emberi cselekvésen és gondolkodáson belül az ismétlődőt kutatta, ahogy az elsősorban a lakásviszonyokban, a ruházzkodásban és étkezésben, a magánéletben és a szakképzésben, a szórakozásban és a társas életben, valamint a tágabb értelemben vett kultúrában fejeződött ki, szilárd alapot biztosítva az emberi életnek és cselekedeteknek.

A *hétköznapok történetének* legnagyobb kutatási programjai azonban a Harmadik Birodalom hétköznapjaira koncentrálnak. Ezek közül a legismertebbet a müncheni *Institut für Zeitgeschichte* támogatta, az ellenállás és üldöztetés különböző formáinak szentelve kutatásait a *Widerstand und Verfolgung in Bayern 1933–1945* (Ellenállás és üldöztetés Bajorországban 1933–1945) című, 1977 óta megjelenő sorozatban. A Martin Broszat által vezetett program jelentősége a nácizmussal szembeni politikai ellenállás formáinak újraértelmezésében és differenciált kezelésében rejlik. Bár kutatásaikban a fasizmus ideje alatt zajló hétköznapi élet és viselkedés általános problémáival is foglalkoznak, mégsem ezek a kérdések állnak középpontban. Ezért összességében halvány marad a projekt hozzájárulása a *hétköznapok történetéhez* mint a társadalomtörténet új, antropológiai orientációjú irányzatának elméleti megalapozásához. Távlabbra mutatónak és produktívabbnak tűnik Detlev Peukert munkája, aki ugyan felhasználta a müncheni tapasztalatokat, de többek között a *Volksgenossen und Gemeinschaftsfreunde. Anpassung, Ausmerzung und Aufbegehren unter dem Nationalsozialismus* (Néptársak és közösségi barátok. Alkalmazkodás, üldözés és lázadás a nemzetiszocializmus idején, 1982) című munkájával először reflektált a hétköznapok problémáira a Harmadik Birodalomban. Ezt követte 1987-ben a nem kevésbé fontos *Jugend zwischen Krieg und Krise* (Az ifjúság a háború és a válság közötti időszakban) program. Peukert ebben egyértelműen az elméletileg megalapozott *Alltagsgeschichte* mellett állt ki, amelynek azonban szerinte meg kell találnia a kiegészítését egy össztársadalmi összefüggéseket bemutató elemzésben. Itt elsősorban Jürgen Habermas elméleteire hívja fel a figyelmet, akinek *Theorie des kommunikativen Handelns* (A kommunikatív cselekvés elmélete) című munkájában látja a kiindulópontot „a történelem mikro- és makroszintje, a tapasztalati vonatkoztatások és a rendszerelemzések, valamint az antropológiai és a szigorúbban vett társadalomtörténeti kérdésfeltevés közötti közvetítéshez.”¹⁸

¹⁸ D. Peukert: *Neuere Alltagsgeschichte und Historische Anthropologie*. In: Süßmuth (Hg.): *Historische Anthropologie* 64.

A negyedik, egyben legambiciózusabb vállalkozást Lutz Niethammer indította útjára, aki már 1980-ban felemelte szavát a *hétköznapiok története* mellett. Felfedezvén az *oral history* megfelelő módszereit, megkísérelte megteremteni a *hétköznapiok* és a *tapasztalatok története* közötti kapcsolatot a szemtanúk emlékei, valamint a kollektív emlékezet alapján, amely kísérlet eddig egyedül neki sikerült. A nagyszabású *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930–1960* (Élettörténet és társadalmi kultúra a Ruhr-vidéken 1930–1960) című munkája (1983–1985) a szóbeli visszaemlékezések részletes elemzésén keresztül mutatta be a fasizmus és a háború utáni időszak tapasztalatait a Ruhr-vidéken. Munkájában három különböző szempont találkozott: egyrészt a kontinuitás problémája, mindenekelőtt az, hogy a „népben” mennyire voltak meg a demokratizálás előfeltételei, másrészt a régió szociáldemokratává válása, végül pedig a kollektív tapasztalatok kutatása, melynek célja a társadalmi-politikai viselkedés szubjektív előfeltételeinek rekonstrukciója.

A kritikák ellenében az *Alltagsgeschichte* fő célkitűzéseinek legújabb összefoglaló pontosítása Alf Lüdtkétől, az *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen* (Hétköznapiok története. A történelmi tapasztalatok és életmódok rekonstrukciójáról, 1989) című kötet szerkesztőjétől származik. Ezt az *Alltagwirklichkeiten, Lebenspraxis und Bedürfnisartikulation* (Hétköznapi valóság, életgyakorlat és a szükségletek kifejeződése) című alapvető munka előzte meg 1978-ban. Lüdtke az *Alltagsgeschichte* középpontjába az emberek társadalmi gyakorlatát helyezte. Az életmód mint orientációs minta és a „hétköznapi élet mint a napi viselkedés és tapasztalat formái” közötti összekötetés „megvilágítását” tartja fő feladatának. Bár csak közvetett a kapcsolat a *történeti antropológiával*, a *hétköznapiok történetének* ez a felfogása is az antropológiai irányultságú történetírás új megközelítését nyújtja.

A *történeti antropológiával* a legközvetlenebb kapcsolatot azonban a népi kultúra történeti kutatása teremtette meg, amelynek – bár kapcsolatban áll a hétköznapi kultúra történetével is, és vele együtt új felvirágzást élt meg – önálló hagyománya van, és olyan programot követ, amelynek inkább néprajzi gyökerei vannak. Az egyszerű emberek kultúráját, akárcsak a hétköznapiok történetét, korábban alig kutatta a történettudomány, a '70-es évek végén azonban az „alsó társadalmi rétegek” életvilága és hétköznapi valósága iránti érdeklődés növekedésével e tekintetben komoly konjunktúra indult. A népi kultúra történeti tanulmányozása egyrészt a *történeti néprajz* gazdag hagyományára támaszkodott, amelyet a német társadalomtörténet tulajdonképpen akkor fedezett fel újra, amikor a szociológiától és annak makrotörténeti elméleteitől eltávolodott. A néprajz a '70-es években megszabadult hagyományának ballasztjától, átkeresztelte magát *európai etnológiának*, illetve *empirikus kultúratudománynak*, és olyan pragmatikus munkát végzett, amelyből közvetlenül meríthettek a történészek. Ez utóbbiak újraolvasták Karl-S. Kramer történeti rész kutatásait a „hagyományos” népi életmódról (1961–1967), Hans Moser *Volksbräuche im geschichtlichen Wandel* (Népi szokások a történelmi változások sodrában, 1985) című munkáját, valamint Rudolf Braun és Hermann Bausinger átfogó vizsgálatait az iparosodás korának népi kultúrájáról. Másrészt a külföldi történészek új *popular culture*-kutatásai is tartósan hatottak a német fejlődésre, hiszen mindenekelőtt ennek az irányzatnak köszönhető az érdeklődés az antropológiai irányultságú történetírás iránt. Eközben az orosz Aron J. Gurevics *Mittelalterliche Volkskultur* (A középkori népi kultúra, 1987), az angol Peter Burke *Europäische Volkskultur* (Népi kultúra a kora újkori Európában, 1981) című könyve és a francia Robert Muchembled németül *Kultur des Volkes* (A nép kultúrája, 1982) címmel megjelent művei komoly figyelmet kaptak, mégis nagyobb volt az angol Edward P. Thompson *Plebeische Kultur* (Plebejus kultúra, 1980), az olasz Carlo Ginzburg *Der Käse und die Würmer* (A sajt és a kukacok, 1979) című könyveinek, valamint különösen az amerikai Natalie Zemon Davis írásainak hatása, akinek a 16. századi városi kultúrájáról írt *sűrű*

léírásai a Humanismus, Narrenherrschaft und die Riten der Gewalt (Humanizmus, a boldok uralkodása és az erőszak rítusai, 1987) címen jelentek meg németül.¹⁹

Míg a *hétköznapiok története* elsősorban a 19. és 20. századdal foglalkozik, addig a népi kultúra kutatása elsősorban a kora újkor problémáira figyel. Ez érvényes Németországra is. Az 1982-ben általam publikált *Kultur der einfachen Leute* (Az egyszerű emberek kultúrája) című tanulmánykötetben először kaptak teret a fegyelmzés problémái, valamint először tettünk föl kérdéseket a becsületkódexről, illetve a rítusok jelentéséről. A második, Norbert Schindlerrel közösen kiadott *Volkskultur. Zur Wiederentdeckung des vergessenen Alltags* (Népi kultúra. Az elfelejtett hétköznapiok újrafelfedezéséről, 1983) című kötetben a Schindler által *Spuren der Geschichte der anderen Zivilisation* (A másik civilizáció történetének nyomai) címmel írt tanulmány a történeti népi kultúra kutatásának problémáiról és feladatairól szólt, utalva a népi kultúra önállóságára. A kötet két fő szempontot kívánt összekötni: „Egyrészt egyes, mindenképpen beszédes eseteken keresztül a függőségben és elnyomásban élő csoportok és osztályok viselkedéséről és kulturális gyakorlatáról próbáltunk meg tapasztalatokat szerezni, melyeket nem mint objektív kulturális hagyományok kifejeződései formáit terveztünk bemutatni, hanem mint azok életviszonyainak elemeit. Másrészt pedig a csoportok és osztályok elképzeléseit, tapasztalatait és cselekedeteit nem az objektív folyamatokon és strukturális adottságokon kívüliként szándékoztunk ábrázolni, hanem akképpen, ahogy azokat az érintett csoportok maguk is elsajátították és feldolgozták.”²⁰

Regina Schulte 1989-ben megjelent tanulmányai a 19. század vidéki társadalmának gyűjtőgatáiról, gyerekgyilkosairól és vadorzóiról, valamint Norbert Schindler *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit* (Önfejű emberek. Tanulmányok a kora újkori népi kultúráról, 1992) című munkája paradigmatis példái a népi kultúra ezen új típusú történetének.

Végül kritikus összegzést írt Wolfgang Kaschuba a *Volkskultur zwischen feudaler und bürgerlicher Gesellschaft* (Népi kultúra a feudális és a polgári társadalom között, 1988) című könyvében. A szerző a hagyományos népi kultúra megszabadítását követeli statikus és egységes jellegétől, és rámutat arra, hogy a történeti életvilágok és a társadalmi gyakorlat csak a munka és hatalom összefüggésében, a társas élet és a nyilvánosság terén, valamint az érzékelés és tapasztalás szintjén fejthető meg. Szerinte a népi kultúra kutatásának fő területe valójában az interakciós és csoportstruktúra, a népi kultúra mint „termelői kultúra” és a közös mentalitások, valamint diszpozíciók elemzése.

A *történeti család* kutatással és a *hétköznapiok történetével* laza kapcsolatban fejlődött ki – legalábbis a történetfelfogást illetően – a *nőtörténet*, amely – már csak kutatási tárgyának köszönhetően is – a legkorábban jutott el a történeti antropológiai kérdésfeltevéshez. A *nőtörténet* is kezdettől fogva távolságot tartott a hagyományos történetírástól, különösen pedig a *történeti társadalomtudománytól*, mivel annak történelemképében a nők nem léteztek. Ezt a távolságtartást erősítette az új nőmozgalom politikai elkötelezettsége is. A *nőtörténet* a '70-es évek közepe óta figyelemreméltó fejlődésen esett át, ha gyakran nem is az empirikus kutatások, hanem elsősorban a programalkotás terén. Kezdetben az volt

¹⁹ Nagy hatással voltak továbbá K. Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies of Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*. New York, 1971.; J.-Cl. Schmitt: *Der heilige Windhund. Die Geschichte des unheiligen Kults*. Stuttgart, 1981.; N. Z. Davis: *Frauen und Gesellschaft am Beginn der Neuzeit. Studien über Familie, Religion und die Wandlungsfähigkeit des sozialen Körpers*. Berlin, 1986.; D. Sabeau: *Das zweischneidige Schwert. Herrschaft und Widerspruch im Württemberg der frühen Neuzeit*. Berlin, 1986.; M. Bahtyin: *Rabelais und seine Welt. Volkskultur als Gegenkultur*. Frankfurt, 1987.; A. Farge: *Das brüchige Leben. Verführung und Aufruhr im Paris des 18. Jahrhunderts*. Berlin, 1989., valamint R. Darnton: *Katzenmassaker* című munkái.

²⁰ van Dülmen – Schindler (Hg.): *Volkskultur* 10.

a cél, hogy újra felfedezzék a hivatalos történettudományból kiszorított nőt saját cselekvési terén belül, azaz komolyan vegyék azt, hogy a nőknek saját történelmük van, sőt egyáltalán van történelmük, amely nem oldódik fel a család és a patriarchátus történetében. Elsősorban a nőmozgalmak, a munkavállalás és a háztartás történetét dolgozták ki. Annette Kuhn és Jörn Rüsen 1979-ben elindították a *Frau in der Geschichte* (Nő a történelemben) című sorozatot, amelyben addig alig figyelembe vett és kutatott témaköröket vizsgáltak. Az új nőkutatót tekintve nagyobb hatású volt a Claudia Honegger és Bettina Heintz által kiadott *Listen der Ohnmacht. Zur Sozialgeschichte weiblicher Widerstandsformen* (Az ájulás cselei. A női ellenállási formák társadalomtörténetéről, 1981) című kötet, amelyben külföldi történészek először hívták fel a figyelmet a nő „saját” történetére, ezzel kijelölve az utat az antropológiai kérdésfeltevés irányába. A jelen esetben ez az „Eigensinn”, az önfejűség kérdését jelentette, amely a hétköznapok, a nők önmegvalósításának és életterének problémáihoz vezetett. Döntő fordulatot jelentett a '80-as évek elején, amikor a nők története a nemek történetévé bővült, és a „társadalmi nem” fogalmának mint történeti kategóriának először adott olyan szerepet a történelmen belül, amilyen szerepe korábban az „osztály”-nak volt. Az új nő- és nemtörténet meghatározó képviselője Karin Hausen volt, aki 1983-ban adta ki a *Frauen suchen ihre Geschichte* (Nők keresik történelmüket) című kötetet, amely egyes esetek példáján keresztül próbálta meg tisztázni az újfajta kérdésfeltevést, valamint Gisela Bock, aki különböző munkáiban – különösen a *Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte* (Történelem, nőtörténet, nemek története, 1988) című művében – a következőképp vonja le a tanulságot: „A nemek története nem csupán egy eddig elhanyagolt kutatási tárgyról szól, hanem azokról az emberek közötti kapcsolatokról, amelyeket a hagyományos történetírás nem vagy csak kevésbé kutatott, méghozzá a nemek egymáshoz való viszonyáról, de egyben a nemeken belüli kapcsolatokról is.”²¹

Amíg Bock elsősorban egy nemspecifikus történetírás iránt érdeklődött, amelyben a nők tapasztalatait éppúgy figyelembe kell venni, mint a férfiakét, addig a néprajzos Carola Lipp nem kevésbé előremutató *Überlegungen zur Methodendiskussion. Kulturanthropologische, sozialwissenschaftliche und historische Ansätze zur Erforschung der Geschlechterbeziehung* (Gondolatok a módszertani vitához. Kultúrantropológiai, társadalomtudományos és történelmi szempontok a nemek közötti kapcsolatok kutatásában, 1988) című munkájában más utat járt, még akkor is, ha az alapvető intenciók megegyeztek. Szerinte többé nem az a feladat, hogy „a nő” „objektív” értékét megállapítsuk, hanem az, hogy „a nőket” mint egyéneket újra felfedezzük, és szóra bírjuk őket. „A nőtörténet a nők hétköznapjainak és sajátos tapasztalatainak vizsgálatáról szól. Lényege, hogy a női cselekvést és tapasztalatokat rekonstruáljuk, belülről lássuk. A nőket mint szubjektumokat látni annyit jelent, mint őket aktívként, a kultúrát formálóként felfogni.”²² Az egyénekre való koncentrációban Lipp egyetért az *Alltagsgeschichte*, valamint a népi kultúra kutatásának több képviselőjével, ezért az értelmezés első lépéseként egyrészt a *sűrű leírást* javasolja, másrészt pedig felhívja a figyelmet arra, hogy a *nőtörténet* csak a nemek közötti kapcsolatok történeti összefüggésében rekonstruálható. Számára a „nem” fogalma nem biológiai jellemző, hanem „kulturális konstrukció, amelynek alakzata a különböző termelési és életmódbeli feltételek függvényében változik.”²³

²¹ G. Bock: *Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte*. *Geschichte und Gesellschaft* 14 (1988) 364–391.

²² C. Lipp: *Überlegungen zur Methodendiskussion. Kulturanthropologische, sozialwissenschaftliche und historische Ansätze zur Erforschung der Geschlechterbeziehung*. In: *Frauenalltag – Frauenforschung*. Frankfurt, 1988. 29–45, itt 30.

²³ Uo. 36.

Mivel a nők tapasztalatai, cselekvési módozatai és terei rétegektől függően jelentősen eltérnek, ezért éppúgy nem létezik „a nő” mint univerzális személy, mint ahogy nincs az időtől és tértől függetlenül univerzális patriarchátus sem: „A történelmi átalakulás, amelynek a különböző társadalmi csoportokon belüli nemek közötti kapcsolatok is alávetettjei, elvész a patriarchátus univerzális fogalmának történetietlensége által.”²⁴ A célok és a valóság közötti különbség – amit csak fáradságos aprómunkával lehet leküzdeni – a *nőtörténetben* is kimutatható. Sybille Meyer, Eva Schulz és különösen Dorothee Wierling – utóbbinak különösen *Mädchen für alles. Arbeitsalltag und Lebensgeschichte städtischer Dienstmädchen um die Jahrhundertwende* (Mindenes lányok. Városi cseléd lányok hétköznapijai és élettörténete a századfordulón, 1987) című könyve kiemelendő – munkái adnak először bepillantást a nők életvilágába.

A társadalomtörténet ezen négy irányzata a „bevett” történettudománnyal folytatott vitában fejlődött ki, és olyan polémiát indított el, amely manapság is tart, érintve a történettudomány alapjait. Bár ezen irányzatok mindegyike az adott kutatás tárgyához igazodó és különböző szempontú kérdésfeltevésekből indul ki, az egyszerű emberek életmódja iránti érdeklődésben azonban mind egyetértenek. Magukban foglalják tehát a hétköznapi életet és a személyes tapasztalatok világát, ezenfelül összeköti őket az az anyaghoz illeszkedő módszertani-elméleti feldolgozás, amelyből a történeti-antropológiai kérdésfeltevések adódnak.

4. A történeti antropológia intézményesülése Németországban

A történeti-antropológiai kutatásoknak a legkülönbözőbb kutatási területeken való elterjedése az intézményesülést illetően is jelentős változásokat hozott magával.

Miután már az 1984-es berlini *Historikertag* mottója is „A történettudomány antropológiai dimenziója” volt, 1994-ben a lipcei történeti kongresszuson külön történeti antropológia szekció alakult.²⁵ 1995-ben e szekció tagjainak különleges megtiszteltetésben volt része: a Német Szövetségi Oktatási Minisztérium hat fiatal történésznek nyújtotta át a Meier-Leibniz-díjat a történeti antropológia területén végzett munkájukért.²⁶

Az intézményesülés szempontjából ennél is fontosabb volt a többé-kevésbé rendszeresen ülésező munkaközösségek alapítása az egész német nyelvterületen. Az első ilyen munkaközösség az ókortörténész Jochen Martin körül 1975-ben Freiburgban alakult ki *Institut für Historische Anthropologie e. V.* (Történeti Antropológia Intézet) néven.²⁷ Martin eddigi tematikus tanulmánykötetei központi problémaköröket tárgyaltak: *Krankheit, Heilkunst, Heilung* (Betegség, az orvoslás mestersége és a gyógyulás, 1978), *Entstehung und Wandel rechtlicher Produktionen* (A jogalkotás kialakulása és változása, 1980), *Kindheit – Jugend – Familie – Gesellschaft* (Gyermekkor – ifjúság – család – társadalom, 1986–89) és *Töten im Krieg* (Gyilkolás a háborúban, 1995). Ezen felül laza kapcsolat alakult ki a *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* című sorozattal. Megközelítésük alapvetően egyetemes történeti, illetve összehasonlító jellegű, azaz inkább a különböző társadalmakban fellelhető jelenségek hasonlósága érdeklí őket, mint azok kulturális eltérései. A freiburgi egyetem nem régóta új szakot kínál hallgatóinak, két szakosodási lehetőséggel („Az antropológia biológiája” és „Kulturális antropológia/Történeti antropológia”). Ezzel lehetővé vált a magiszteri fokozat megszerzése történeti antropológia témából.

²⁴ Uo. 35.

²⁵ Előadók: R. van Dülmen, E. Saurer, N. Schindler, E. Dillmann és W. Kaschuba.

²⁶ A kitüntetettek többek között: E. Labouvie, B. Schuster, G. Signori, D. Barkhop és S. Kienitz.

²⁷ J. Martin: *Das Institut für Historische Anthropologie*. *Saeculum* 33 (1982) 375–380.

A történeti-antropológiai hatások megfogalmazása szempontjából azonban döntőbbnek bizonyult a kutatások koncentrációja a göttingeni Max Planck Történeti Intézetben belül. Az Alf Lüdtke és Hans Medick által kezdeményezett munkacsoport kutatásaiból kiváló tanulmánykötetek – például: *Klasse und Kultur. Sozialanthropologische Perspektiven in der Geschichtswissenschaft* (Osztály és kultúra. Szociálandropológiai perspektívák a történettudományban, 1982), *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung* (Érzelmek és anyagi érdekek. Szociálandropológiai és történelmi adalékok a család kutatásban, 1984) vagy *Herrschaft als soziale Praxis. Sozialanthropologische und historische Studien* (Uralom mint társadalmi gyakorlat. Szociálandropológiai és történelmi tanulmányok, 1991) – születtek. A részletes bevezető tanulmányok igen fontosak az új kutatási irány önmegértése szempontjából. A nagyrészt briliáns rész kutatások azonban jórészt külföldi szerzők tollából származnak. A programadás szempontjából jelentős volt Hans Medicknek a *Geschichte und Gesellschaft* című folyóiratban, 1984-ben publikált „*Missionare im Ruderboot?*” *Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte* (Misszionáriusok a csónakban. Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben) című tanulmánya. Konceptiójával Medick Carlo Ginzburg és Natalie Zemon Davis kutatásaihoz kapcsolódva, Pierre Bourdieu cselekvéseméletének, valamint Clifford Geertz szimbolikus interakcionizmusának recepcióján keresztül egy olyan antropológiai kultúrafelfogáshoz jut el, amely sem az uralomtól és a gazdaságtól, sem pedig a hétköznapoktól és az életmódtól nem rugaszkodik el. Ezen túlmenően szerinte az antropológiai irányultságú történeti elemzés elsősorban a determináló struktúrák és az egyének életgyakorlatának, valamint az életviszonyok és a cselekvők/érintettek tapasztalatai közötti bonyolult kapcsolatnak a megértésére irányul. Ezt pedig az absztrakt modernizációs elméletek már nem képesek nyújtani. Medick a szociálandropológiai „résztevő megfigyelés” mellett teszi le a voksot, „történeti antropológiáról” azonban itt ennek ellenére sem beszél.

További hasonló kutatócsoportok alakultak Saarbrückenben²⁸, Bécsben²⁹, Kielben³⁰, Potsdamban és Stuttgartban. A göttingeni Max-Planck-Institut für Geschichte-n belül a külön *Arbeitsstelle für historische Anthropologie* (Történeti Antropológia Munkacsoport) kialakítására az erfurti egyetem újjáalapításával összefüggésben került sor. A munkacsoport vezetését Alf Lüdtke és Hans Medick látják el. Más pozíciót képvisel a berlini Szabadegyetemen (*Freie Universität*) működő, Christoph Wulf és Gunter Gebauer körül létrejött *Interdisziplinäres Zentrum für Historische Anthropologie* (Történeti Antropológia Interdiszciplináris Kutatóközpont), amely időközben *Panagrana* címmel saját folyóiratot, egy könyvsorozatot, valamint egy terjedelmes kézikönyvet – *Vom Menschen. Handbuch Historischer Anthropologie* (Az emberről. Történeti antropológiai kézikönyv, 1998) – adott ki. E kutatócsoport azonban inkább a filozófiai antropológia hagyománya mellett kötelezte el magát.³¹

A történeti-antropológiai kutatások összefoglalása először az 1993-tól megjelenő *Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag* című folyóirattal valósult meg. Richard van Dülmen, Alf Lüdtke és Michael Mitterauer kezdeményezték a folyóirat elindítását, amely sokféle irányzatot egyesít, mint ahogy azt a szerkesztők különböző kutatási területe is mutatja. Ennek megfelelően nem részesíti előnyben a történettudomány egyetlen

²⁸ R. van Dülmen és E. Labouvie vezetésével

²⁹ M. Mitterauer és E. Saurer vezetésével

³⁰ O. Ulbricht vezetésével

³¹ G. Gebauer et al.: *Historische Anthropologie. Zum Problem der Humanwissenschaften heute oder Versuche einer Neubegründung*. Reinbek, 1989.

lezárt és diszciplinárisan egyértelműen besorolható kutatási területét sem. A szerkesztői előszó erről a következőképp nyilatkozik: „A cél az állapotok és beállítottságok, értelmezések és elképzelések, viselkedési és cselekvési módok történeti-társadalmi összefüggéseiben való vizsgálata és bemutatása. Arról van szó, hogy a múlt társadalmi-kulturális kapcsolataiban és hétköznapi életvilágaiban az 'idegen' és a 'saját', a 'hosszú távú' és a 'gyorsan változó' egyidejűségét egymás kölcsönhatásában tárjuk fel.

A rítusok, szokások és szimbolikus cselekvések elemzése a társadalmak 'belsejét', azon kifejeződési formákat nyitja meg, melyekben a társadalmi élet szimbolikusan, sűrített formában reprezentálódik és sokszor konfliktusok kíséretében valósul meg. A középpontban egy átfogó kultúra-fogalom áll. A 'kultúra' nem egy bizonyos szektor ismertetőjele, hanem a történeti életgyakorlatok és kölcsönhatások összességének médiuma.” A folyóirat időközben kilenc sikeres és változatos évfolyamra tekinthet vissza.

Fordította: **Perényi Roland**

A szövegben említett könyvek közül magyarul is megjelent:

- Ariés, Philipp: *Gyermek, család, halál*. Budapest, 1987.
 Bahtyin, Mihail: *Francois Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 1982.
 Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, 1995.
 Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991.
 Darnton, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás*. Budapest, 1984.
 Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Budapest, 1987.
 Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés*. Budapest, 1990.
 Geertz, Clifford: *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*. In: uő: *Az értelmezés hatalma*. Budapest, 2001. 194–226.
 Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Budapest, 1991.
 Gurevics, Aron: *A középkori népi kultúra*. Budapest, 1987.
 Habermas, Jürgen: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, 1986.
 Imhof, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan győzték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk ezzel mi oly nehezen ...* Budapest, 1992.
 Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*. Budapest, 2000.
 Medick, Hans: *Misszionáriusok a csónakban?* In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Budapest, 1988.
 Turner, Victor: *A rituális folyamat*. Budapest, 2002.